

Gauta 2014 04 17
Prano Dovydaičio premijai

ŽILVINAS VAREIKIS

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

KULTŪRŲ TYRINĖJIMO DINAMIKA

The Dynamics of the Culture Investigations

SUMMARY

Anthropological fieldwork involves getting close to people and making them feel comfortable enough with the researcher's presence. In this way scientist can observe and record information about their social and cultural structures. The anthropologist investigates the native's world outlook and presents his scientific interpretation. It is often a second – rate point of view because the primal interpretation depends on the native's approach. Both standpoints stimulate the process of cognition and scientific assimilation of knowledge about different cultures. The article analyses anthropologist's research field which constitute the intrigue of the investigation. It consists of adventures of the anthropological journey, of personal ideas and of experience in the field. In the place of the investigation anthropologist writes field notes, asks questions around informants, draws the necessary plans, participates in the daily activities of the community. Space and road compose the mobile environment in which researcher moves from one territory to another. The anthropologist contemplates the whole of the investigation because he seeks after the causes of the fluctuation of the world.

SANTRAUKA

Antropologinis lauko tyrimas glaudžiai įtraukia žmones ir leidžia jiems, dalyvaujant antropologui, jaustis jaukiai. Tad mokslininkas gali stebėti ir užrašinėti tyrinėjamos grupės socialinę ir kultūrinę informaciją. Antropologas tyrinėja vietinių žmonių pasaulėjautą ir pateikia savo mokslinį aiškinimą. Jo mokslinė interpretacija dažniausiai būna antrinė, nes pirminė susijusi su vietos gyventojų nuostata. Abu požiūriai skatina pažinimo procesą ir leidžia perimti skirtingas kultūros liečiančias žinias. Straipsnyje gvildenamas antropologo tyrinėjimo laukas, kuriantis tyrinėjimo intrigą. Tyrinėjimo laukas susideda iš nuotykių, kuriuos antropologas patyrė mokslinės kelionės metu, iš jo asmeninių idėjų ir iš jo patyrimo, įgyto tyrinėjimo lauke. Tyrinėjimo vietoje antropologas rašo užrašus, klausinėja respondentų, braižo būtinus moksliniam darbui planus, dalyvauja tyrinėjamos bendruomenės kasdienėje veikloje. Erdvė ir kelias formuoja judrią terpę, skirtą tyrinėtojiui judėti iš vienos teritorijos į kitą. Antropologas apmąsto tyrinėjimo proceso visumą ieškodamas pasaulio kaitos priežasčių.

RAKTAŽODŽIAI: tyrinėjimo laukas, erdvė, vieta, kelias, kultūra.

KEY WORDS: research field, space, place, road, culture.

IVADAS

Šio straipsnio pagrindinis tyrinėjimo objektas – tyrimo lauko, vietos ir erdvės kitimas, ryškėjantis iš kultūros antropologo veiklos tam tikroje tyrinėjamųjų bendruomenėje. Mokslininkas, remdamasis savita autorefleksijos geba, leidžiančia jam vienu metu tyrinėti konkrečią kultūros sritį ir kritiškai suvokti savo paties požiūrį atliekamo tyrimo kontekste, analizuoja konkrečius antropologinius įvykius, pakliūvančius į jo tyrinėjimo akiratį. Bendraudamas su tyrinėjamos bendruomenės žmonėmis, antropologas taip pat gvildena jų pasaulėžiūrą, eminių požiūrį, susijusį su tam tikroje vietoje, organizuo-

toje aplinkoje veikiančiomis socialinėmis ir simbolinėmis struktūromis. Taigi tyrinėtojo problemų lauko ir tyrinėjimo vietos dinamika tiesiogiai priklauso ne tik nuo mokslininko, bet taip pat nuo tyrinėjamųjų emikos. Iš esmės straipsnyje svarstomas etinio (mokslininko) ir eminio (tyrinėjamųjų) požiūrių suderinamumas ir sudėtingumas, atsiskleidžiantis antropologo lauko tyrinėjime. Keldamas antropologo tyrinėjimo lauko, vietos, lauko ir erdvės santykių, lauko ir kelio tyrinėjimo bei įsijautimo ir eminio pažinimo klausimus, straipsnio autorius gvildena kultūros tyrinėjimo aspektų dinamiką.

TYRINĖJIMO LAUKO SAMPRATA

Pasaulio kalbų įvairovėje konkrečiau tyrinėjimo lauko įvardijimas įvairuoja priklausomai nuo kalbinių prasių ypatingumo. Lietuvių kalboje „laukas“ paprastai siejamas su vieta, esančia po atviru dangumi, ir savo reikšme artimas *αγοα* (sen. gr. dirbamas laukas) veiklose paskendusio valstiečio kasdienybei. Kitaip negu pernelyg tiesmukiškas lietuviško lauko apibūdinimas, neatspindintis antropologinio tyrinėjimo specifikos, angliškas *field* (angl. k. laukas) aprėpia tam tikros veiklos sferą, dalyką ar požiūrį stebimo objekto atžvilgiu. Pastarosios reikšmės atspindi kultūrinės antropologijos tyrinėjimo ypatingumą, kai subjektyvus tyrinėtojo žvilgsnis dera su griežta mokslinė analize ir sutampa su atliekamo tyrinėjimo lauku, kuris yra „...išankstinis sąvokinis pasaulio skaidymas į kultūras, sritis bei vietas, darančias įmanomą patį lauko tyrinėjimą.“¹

Tyrinėjimo lauko definicija nukreipia žvilgsnį į kintančių socialinių praktikų, simbolių ir reikšmių analizę, kuri iš tiesų yra ieškojimas kitokios tikrovės anapus tos, kurią antropologas mato ir girdi. Dėl šios priežasties antropologo tyrinėjimo lauke labai svarbus hermeneutinis metodas, sudarantis sąlygas originalioms išvalgoms, idėjų kartotei bei interpretavimui, be kurių nėra įmanomas mokslinio išsakyto savitumas. Antra vertus, hermeneutinis aiškinimas, aprėpiantis platų spektrą nuo „...vaikiško čiauškėjimo iki pat Hamleto ar proto kritikos suvokimo“², lauko tyrinėtojo dėmesį pirmiausiai sutelkia ties stebimų įvykių vertinimu ir suvokimu, priklausančiu nuo antropologo interpretacinės žiūros.

Iš tiesų pats tyrinėjimo laukas susijęs su unikalia mokslininko pasaulėžvalga ir vaizduote, savitai perteikiančia kultūrinio ir socialinio kontekstų analizės pa-

tirtis. Atitinkamai dėl mokslininkų pasaulėžiūrų ir vertybių nevienodos prigimties skiriasi mokslininkų tyrinėjimo laukų idėjos ir vertinimai. Todėl gerai parengtam moksliniam darbui būdinga įvairialypė idėjų konkurencija ir diskusija, papildanti mokslinį pažinimą naujais prasminiais tonais. Dėl šios priežasties tyrinėjimo laukas susideda iš paties mokslininko suvokimo perspektyvos, susijusios su iškeltomis akademinėmis problemomis bei mintimis, ir iš jo idėjų susidūrimo su kitų mokslininkų teorijomis. Tuo būdu kiekvieno mokslininko darbui, įskaitant antropologo lauko tyrinėjimą, keliami tokia bendroji užduotis: „...pažymėk savo distanciją. Kas yra mano pirmiausia – tai distancija; man priklauso tik ji. Neliesk manęs, nes aš supyksiū, jeigu kas nors įžengs į mano teritoriją. Iš anksto tai skelbiu. Kritinė distancija yra santykis, paremtas išraiškos medžiaga. Išraiška padeda atstumu išlaikyti chaoso jėgas, beldžiančias į duris.“⁴³ Išgvildenus animalistinių įvaizdžių (teritorijos gynimo, jos žymėjimo) prisotintą prancūzų mąstytojų metaforą, suvokiama, jog kritinė distancija – tai antropologo mokėjimas turimomis analitinėmis ir kūrybinėmis priemonėmis įrodyti mokslininkų bendruomenei savo interpretacijos unikalumą. Tam tikra prasme antropologo darbas su tiriamaisiais prilygsta jo darbui su tekstu. Teksto kūrimas ir lauko tyrinėjimas, mokslinės interpretacijos išraiškos turi pagrįsti plėtojamos mokslinės pozicijos savitumą. Taip išvengiama chaoso, supanašėjimo su kitais tyrinėjimo laukais, kada pabrėžiamas kiekviename tyrinėjimo lauke analizuojamo rakurso ypatingumas.

Diskuodamas su skirtingomis tyrinėtojų idėjomis, antropologas plėtoja savo

unikalią teoriją, kadangi mokslininko idėjų ir problemų lauko „...tapatumas apibrėžiamas atribojant tam tikras mokslinės veiklos teritorijas nuo greta kultivuojamų žemių, jis apskritai iškyla tik dalyvaujant idėjų mainuose su kitomis – artimomis ar tolimomis – akademinėmis teritorijomis.“⁴⁴ Vadinasi, naujų tyrinėjimo laukų, kuriuos T. Kačerauskas įvardija teritorijų tropu, įsisavinimas priklauso ir nuo vaizduotės pastangų, ir lygiai taip pat nuo atminties, generuojančios skirtingų kartų mokslininkų patirtį konkrečiau kūrybinio akto ar jų sekos atžvilgiu. Dėl to šioje nevienalyčių tyrinėjimo laukų įsteigtoje idėjų įtampoje kiekvienas mokslininkas priskiria save vienai ar kitai mokyklai, semiasi iš tam tikrų autoritetų idėjų – būtinų mokslinio darbo syvų.

Lauko tyrinėjimas antropologo darbą atskiria nuo kitų socialinių mokslų tyrinėjimo laukų, nepasižyminčių šia specifika, orbitos. Taip pat kintantys, tarsi sinusoidės kreivė, socialinės tikrovės duomenys, ryškėjantys iš antropologų klausimynų, tyrinėjamųjų santykių aprašymų, nėra tolygūs gamtinės daiktybės dydžio, greičio, masės matavimams, griežtai nustatytiems gamtos moksluose. Antai būtina pabrėžti, kad, nors gamtos dėsniai veikia visų tautų ir kalbų žmones, tačiau juos tyrinėjantys metodai ar tiesiog tam tikro objekto savybių aprašinėjimas negali apibūdinti nei individualaus dvasinio skirtingų kultūrinių bendrijų pasaulėvaizdžio, nei numatyti netikėtų įvykių, išskylančių antropologui svetimoje aplinkoje.

Antra vertus, būtina pripažinti, jog antropologinio lauko tyrinėjimo (ang. *fieldwork*) metodinis pagrindas vis dėlto slypi gamtamokslinio pažinimo istorijoje. Pirmąjį lauko tyrinėjimą atliko britų

gamtininkas ir antropologas Alfredas Cortas Haddonas (1855–1940). Analizuodamas Torreso sąsmaukos salų žmonių gyvenimą, jis taip pat aprašinėjo vietinę fauną, jos sandarą, koralinių rifų susidarymą, o gamtinis interesas atlikti pirmąjį lauko tyrinėjimą skatino jį šių Australijos salų gyventojus pavaizduoti tarsi išskirtinius augalus ar gyvūnus ir šitaip priartėti prie rasistinės pasaulėžvalgos. Pavyzdžiui, stebint australus buvo keliamas uždavinys išsiaiškinti, kaip „...laukiniai gali regėti daiktus ar girdėti garsus, kurių nesuvokia net nuovokiausi europiečiai.“⁵ Šiuo atžvilgiu pirmieji antropologiniai lauko tyrinėjimai, sekdami gamtos mokslų – zoologijos, botanikos, geologijos – pavyzdžiu, buvo labai panašūs į devynioliktojo amžiaus gamtininkų darbą klasifikuojant gyvybės rūšis.

Pati antropologo tyrinėjimo lauko specifika, palyginti su gamtos mokslais, išryškėja susiejant jį su fizikos lauku. Fiziškoje elektromagnetinio ar fizikinio lauko poveikis nėra tiesiogiai jaučiamas, kaip antropologo lauko tyrinėjime nėra prognozuojami naujų ritualų reikšmių atradimai ar laiko momentai, kada antropologas aprašo naują kultūrinį reiškinį tyrinėjamųjų bendruomenėje. Tačiau fizikinis tyrinėjimas, kurio „...laukas – materija, neturinti medžiagos savybių, supanti ir veikianti kiekvieną į savo aplinką patekusį įelektrintą kūną (...)“⁶, įvairia technika daugiausiai tyrinėja plika akimi nematomus dalykus. Tuo tarpu antropologas be specialių prietaisų ar matavimo metodų stebi socialinę tikrovę ir tyrinėja kultūrų įvairovę atsižvelgdamas į vietos ir erdvės įtaką jo keliamų problemų laukui.

VIETOS IR ERDVĖS SANTYKIS TYRINĖJIMO LAUKE

Gamtamokslinio pažinimo spektras pateikia aiškiai struktūruotas ir prognozuojamas tikrovės vaizdą, kurio tyrinėjimo laukas matematiškai apibrėžtas ir tikslus. Dėl šios priežasties galima pasitikėti mokslinės fizikos skaičiavimais, patvirtinančiais elektrinio ir magnetinio lauko pasireiškimus net ir nematant tiriamų srovių tekėjimo. Tačiau matematinė analize grindžiamas pasitikėjimas keliapole elektromagnetinio lauko sandara ir jo veikimo numatymas neatspindi kultūrinėje antropologijoje tyrinėjamos socialinės tikrovės spalvų paletės, nuolat besikeičiančios priklausomai nuo unikalumo erdvės ir vietos, kurioje atliekama tam tikra analizė. Dėl šios priežasties šiame straipsnio skyriuje svarbu išsiaiškinti, kaip antropologas sukuria tam

tikrą erdvę savo tyrinėjimams judėdamas socialinėmis praktikomis ir simboliais organizuotoje aplinkoje, tyrinėjimo vietoje, kurioje gvildenama tiriamųjų pasaulėžvalga, papročiai ir kūno kalba.

Viena vertus, antropologo tyrinėjimo laukas, jo generuojamų idėjų arena, yra netapatūs vietai, kurioje antropologas renka užrašus, klausinėja respondentų, braižo giminytės schemas ir stebi tiriamuosius. Įvardinti veiksmai, kuriais antropologas renka mokslinius duomenis savo darbui, priklauso dalyvaujamojo stebėjimo (angl. *participant observation*) metodo specifikai. Šis lauko tyrinėjimo metodas ir jo taikymas pavaldūs antropologo pasirinkimo laisvei. Tuo tarpu tyrinėjimo vietoje vykstanti socialinė dinamika įprastai priklauso nuo tiriamųjų

suvokimo, nuo pasikeitusių mokslinio darbo atlikimo sąlygų, todėl dažnai nepaklūsta išankstinei mokslininko suformuotai tyrinėjimo lauko metodikai.

Taikydamas dalyvaujimąjį stebėjimą, antropologas gali tikėtis, kad anketuojami tiriamieji pateiks būtent tokius atsakymus, kurių pageidauja antropologas, tačiau mokslininkui svetima socialinė tikrovė dažniausiai netikėtai paneigia išankstinės metodikos taikymo efektyvumą. Pavyzdžiui, antropologas Jeffrey'is Cohenas sėkmingai tyrinėjo Santa Anos del Valle vietovėje meksikiečių gyvenimą paisydamas neutralumo, t. y. kiek galima labiau nesikišdamas į čiabuvių asmeninius reikalus, iki pasikeitė politinė situacija. Meksikiečių politinės erdvės pokyčiai suskaldė ligi tol idiliškai gyvenusius vietos gyventojus į kelias priešiškas stovyklas. Pasikeitę meksikiečių tarpusavio santykiai skatino remti kurią nors iš meksikiečių grupuočių. Tačiau Cohenas nusprendė iki galo laikytis neutralumo metodinės strategijos atlikdamas dalyvaujantį stebėjimą. Pradiniu tarpsniu tikusi neutralumo nuostata, vykstant politinei polemikai, buvo neparanki tarpusavyje konkuruojančioms grupuotėms, kurių kiekviena siekė laimėti savos partijos šalininkų persvarą. Dėl neįprastos tyrėjo elgsenos visų grupuočių nariai atsisakė su juo bendradarbiauti ir dėl to antropologo sėkmingai pradėtas darbas tiesiog žlugo. Pats Cohenas savo nesėkmę pagrindė būtent „...stebėtojo neutralumo iliuzija ir tuo, kaip svarbu išlaikyti atstumą, pasirinkti kurią nors pusę ir iškęsti pasekmes, kad suvoktum socialinį kismą, vykstantį tarp žmonių, kuriuos tiri.“⁷ Mokslininkas suvokė, kad tyrinėjimo lauke vykstantys socialiniai procesai ir jų

kaita gali pranokti paties antropologo lūkesčius arba prieštarauti tyrinėjimo lauko metodui. Buvo suvokta, kad, atsižvelgiant į vietos situacijų dinamiką, siekiančiam gerai atlikti savo darbą mokslininkui būtina prisitaikyti prie tiriamųjų, užuot akiai paisius pasenusios analizės žingsnių, kurie esamoje situacijoje trukdo įgyvendinti mokslinį projektą. Taigi alternatyva žlugusiam tyrinėjimui – metodo, apribojančio mokslininko laisvę atsisakymas ir prisitaikymas prie pasikeitusių tyrinėjimo vietos aplinkybių.

Nors tyrinėjimo laukas savo prigimtimi skiriasi nuo vietos, tačiau abu jie yra susiję tuo aspektu, kad antropologas savo tyrinėjimo lauko idėjas gali įgyvendinti tik gyvendamas konkrečios kultūros teritorijoje, ją pažindamas ir analizuodamas. Šiuo atžvilgiu tyrinėjimo „laukas“ susideda iš atlikėjų, tiesiogiai įsitraukusių į socialinius procesus. Jų socialinis ir teritorinis akiratis bei elgesys suponuoja kaitą, kai papildomi atlikėjai ateina arba yra išstūmiami; tuo būdu kuriamos naujos veiklos ir apleidžiami seni veiklos tipažai.⁸ Tyrinėjimo lauko problemų formulavimas ir gvildenimas priklauso tiek nuo mokslininko asmenybės, nuo jo metodinių ir vertybinių pasirinkimų (etinės pozicijos), tiek nuo tiriamųjų pasaulėžiūros (eminės pozicijos). Tačiau, priešingai negu teigia antropologas Viktoras Turneris, straipsnio autorius mano, kad mokslininko ir tiriamųjų nuostatų kaita priklauso nuo etinių ir eminių požiūrių bei idėjų susidūrimo, o ne vien nuo socialinių veiklų pasikeitimo. Siekdamas įgyvendinti savo mokslinį sumanymą, antropologas perfiltruoja surinktą eminę informaciją ir ją pateikia kliaudamasis savo suvokimu. Šitaip

antropologo plėtojamas mokslinis diskursas asimiluoja tiriamųjų emiką. Tai, nors antropologas deklaruoja pastangas suvokti eminę poziciją ir ją išanalizuoti, tačiau tikrasis jo tikslas – pirmiausia įtikinti tyrėjų bendruomenę savo mokslinės teorijos ar interpretacijos teisingumu. Neišvengiamai elgdamasis tarsi sofistas, siekiantis „silpnėsi dalyką paversti stipresniu, o visumą išlaikyti dinamišką (...)“⁹, antropologas laviruoja tarp kintančios svetimos kultūrinės erdvės aplinkybių ir meninių svarstymų. Tokių mišrių samprotavimų šaltiniu gali tapti pokalbyje su respondentu išgirsta istorija, papildanti mokslinį darbą naujais duomenimis, arba naujų idėjų sužadinta subtili vietos poetika.

Pavyzdžiui, antropologė Kirsten Hastrup, tyrinėdama eskimų gyvenseną Islandijos ir Grenlandijos salose, ilgą laiką negalėjo suvokti, koku pagrindu remdamiesi vietiniai gyventojai sukūrė *huldumaður*, kalnų tarpekliuose ir olose pasislėpusių būtybių, mitą. Vieną kartą kalnuose tyrinėdama avių augintojų bendruomenę ji netikėtai atsidūrė tirštame šiaurietiška rūke, o prieš jos akis išnirė keistos žmogystos, ypatingais pavidalais šmėžuojančios balzgano rūko skraistėje. Šis reginys, netikėtai pasirodęs fantastiškoje kalnų grandinės ir rūko gaubiamos auros aplinkoje, leido antropologei pajusti ir pažinti vietos, kurioje ji atliko savo darbą, ir kraštovaizdžio erdvės, kuri supo mokslininkę, abipusį ryšį. Jo esmė – ne egzotikos geidulys, kylantis iš naujų išpūdžių ar informacijos troškimo, bet emocinis vietos, kurioje atliekamas tyrinėjimas, paveikumas, ir ypatinga pusiau sąmoninga, pusiau – ne reakcija į savo jausmus, į atminties turi-

nius, į bendravimo su eskimais metu įgytus suvokinius. Dėl skirtingų kognityvinių turinių susiliejiama į vieną kunkuliuojančią, iš jausmų, prisiminimų ir minčių susidedančią „grynujų akimirku“ (angl. *raw moments*) magmą, idiliška kraštovaizdžio erdvė virsta tyrinėjimo lauko dalimi, bylojančią apie vietos paslaptinumą. Pastaroji „...baugina išmušti laiko ir erdvės pagrindą, tačiau nėra būdo, kaip pabėgti nuo šios patirties vietoje, kur mintis, jausmas ir veiksmas tampa vienintelėmis patirties ribomis, visiškai ištirpstančiomis tarp Aš ir aplinkos.“¹⁰ Viena vertus, straipsnio autoriaus nuomone, antropologė romantizuotai pateikia vietos mistiką ir jos ryšį su gelminiais žmogaus psichikos sluoksniais egzaltuoja ligi mistinės patirties gelmių. Racionaliai sunku suvokti išsivaizduojamų būtybių egzistavimą tikrovėje. Antra vertus, antropologo interpretacija yra vaisinga, kiek ji susieta su lauko tyrinėjime regėtais ir girdėtais dalykais. Priešingu atveju, be konkretaus asmeninio patyrimo „...interpretacija prarastų prasmę, jos paprasčiausiai nereikėtų.“¹¹ Tuo tarpu mokslininkė regėjo mitines būtybes ir jas aprašė. Tačiau šiuo atveju antropologės pasakojime svarbus ne faktas, jog ji regėjo *huldumaður*, patvirtinamumas, bet jos vaizduotės ir minties gijomis nuaustos mokslinės interpretacijos įtikinamumas. Iš to išplaukia, jog gamtinė erdvė glaudžiai susijusi su tyrinėjimo lauku ir vietos kultūra. Antropologės pasakojimas atskleidžia, jog, esant tam tikroms oro sąlygoms, rūkui, kalnuose galima išvysti įdomių reiškinių, pagrindžiančių kolektyvinės kūrybos plitimą iš vieno salos regiono į kitą.

Tiesa, ne visuomet tyrinėjimo erdvė aptinkama konkrečioje lokalioje terito-

rijoje. Pasaulyje egzistuoja daug kultūrų, kurių būtis priklauso nuo sąlyčio su kaimynėmis, nuo viešojo gyvenimo peripetijų ir tradicijų. Dėl to šių kultūrų visuomenių ar bendruomenių nariai skiriasi savo gyvensena, papročiais ir pasaulėžiūra vieni nuo kitų. Savo ruožtu kultūrų ypatybių ir visuomenių gausa steigia atskiras erdves, pasižyminčias savitomis simbolinėmis ir socialinėmis struktūromis. Antai Okeanijos salynų erdvė, tarsi milžiniška civilizacija, talpinanti atskiras kultūras, turi šimtus potencialių tyrinėjimo vietų, susijusių su skirtingiausiais mokslininkų tyrinėjimo laukais. Okeanijos kultūrinės erdvės neišmatuojamumas lygintinas su etnografinio žemėlapiu linijomis, fiksuojančiomis ankstesnių kartų antropologų – Bronislavo Malinowskio – Trobrianių salose, Margaret Mead – Samoa nuveiktus darbus. Be to, šiame regione

numatomos naujų tyrinėjimų kryptys ASAO (socialinės antropologijos organizacijos, analizuojančios atskiras Okeanijos teritorijas) veiklose.

Pastaruoju atveju erdvės komponentų, tyrinėjimo vietų įvairovės gvildenimas „...tampa sunkiu darbu analizuojant kultūrų skirtingumą, istorinę atmintį ir visuomenės sistemingumą. Dėl to erdvė veikia kaip pagrindinis socialinių mokslų organizacinis principas, tuo pat metu išnykstantis iš analitinio akiračio ribų.“¹² Kultūrinės erdvės kolosalumas sutelkia mokslininko dėmesį į tam tikrų teritorijų tyrinėjimo taškus, išryškinančius konkrečios kultūros socialinę dinamiką ir vertybių skirtumus. Tokiu būdu antropologas geba palaikyti kiek įmanoma glaudesnius santykius su kitų kultūrų žmonėmis gyvendamas jų aplinkoje ir nuolat pažindamas savitą elgesio ir kalbos komunikaciją.

KULTŪRINIO ĮSIIJAUTIMO IR EMIKOS TYRINĖJIMŲ RYŠYS BEI IŠTAKOS

Tyrinėjimo vieta, glaudžiai susijusi su tyrinėtojo atminties ir erdvės išsivaizdavimo momentais, nepasilieka vien tik mokslininko akiratyje, bet iškelia naujas problemas ir idėjas. Kad gyvendamas svetimoje kultūroje ją pažintų, antropologas turi pramokti tiriamųjų kūno ir verbalinės kalbos, trokšdamas būti, kiek įmanoma, panašesnis į vietinį. Taip kalbos įgūdžiai ir elgesio imitacija leidžia jam įsijauti į tyrinėjamos kultūrinės terpės socialinę tikrovę ir pažinti jos narių emiką. Šiame straipsnio skyriuje analizuoju įsijautimo ir emikos tyrinėjimų ryšį ir ištakas.

Stebėdamas tiriamuosius, antropologas pateikia interpretaciją, susijusią su

mintimis ir emocijomis, išgyventomis tyrinėjimo vietoje. Antropologė Kirsten Hastrup suvokė liaudies mitinių vaizdinių ir analizuojamos avių augintojų emikos ryšį tik atsidūrusi vietoje, susijusioje su jos racionaliais lūkesčiais ir nuojauta. Tiesa, jos interpretacija yra antrinė avių augintojų pirminės interpretacijos atžvilgiu. Antra vertus, mokslininkės emocijų ir vietos ryšio pagrindimas patvirtina individų poreikių ir interesų bei vertinimų ryšį, būdingą tam tikrai kultūrai. Taigi antropologas mokslinę kitos kultūros interpretaciją pateikia remdamasis kognityvinių gebėjimų visuma: jausmais, valia, mintimis ir kt. Idėjų ir jausmų, susijusių

su mokslininko požiūriu ir tiriamųjų emika, gvildenimas yra grindžiamas enciklinės hermeneutikos taikymu, iškeliančiu tyrinėjimo vietas „... tarpkultūrinį kontekstą (...), aprėpiančią sociologinį požiūrį (...), metaforas, teksto sąvokas (...), naudojantį tarpkultūrinę komunikaciją (...), vartojantį komparatyvinį lyginimą.“¹³

Bendrajai prasme įsijautimas kildinamas pirmiausiai iš estetikos srities. Savi-tas estetiškos įsijautimo sampratas XIX a. pateikė vokiečių mokslininkai Theodoras Fechneris, Wilhelmus Wundtas, Robertas Vischeris, Theodoras Lippsas. Pastarasis mokslininkas išplėtojo taip pat unikalią *Einfühlung* (vok. įsijautimas) sampratą, kuria buvo atsiribota nuo matematinių formų tyrinėjimų, būdingų ankstesnių tyrėjų darbams. Lipso (1851–1914) aprašomas įsijautimo reiškinys, padedantis paaiškinti meno kūrinio atsiradimą ir kū-rėjo dvasinį potencialą, susideda iš menininko kūniško susitelkimo prie kūrybos proceso. Šiuo atžvilgiu įsijautimas suvokiamas kaip dvasiškai „...apibrėžtas faktas, kad objektas tampa manimi, o aš – objektu...“¹⁴ Kaip motinos iščiose auganti nauja gyvybė tampa vientisa moters kūno dalimi vaikelio maitinimosi laikotarpiu, lygiai taip autentiškai mąstančiam menininkui darbo vaisiaus formavimo medžiaga ilgainiui virsta jo kūno gyvuoju nariu, o ne žinojimo ar pardavimo tikslais gliaudomu riešutu. Juslinis subjekto ir objekto išnykimas menininko įsijautimo procese sietinas su antropologo lauko tyrinėjime patiriamu pasinėrimu. Turima mintyje, jog lauko tyrinėjimo emika suponuoja mokslininko gebėjimą tiek įsijausti į kitos kultūros narius, kad būtų įmanoma pažvelgti į pasaulį jų akimis.

Viena vertus, pasinėrimas į tyrinėjamos kultūros narių emiką kritikuojamas

už jo neracionalumą. Anot pastarojo požiūrio šalininko Davido Silvermano, tyrinėjimo lauke „...nėra nieko romantiško ar intuityvaus. Tiesiog vyksta stebėtojo, valdančio savo emocijas atžvilgiu to, ką jis stebi, darbas, o pats tyrinėtojas remiasi viso labo savistaba, mėgindamas suvokti nuolatinius lauko pokyčius.“¹⁵ Lauko tyrinėjimas suvokiamas kaip darbo metodas, kuriuo aiškinami stebimos kultūros aspektai. Į analizuojamas kultūrinės veiklas žvelgiama tarsi į „gyvuočius“ paveikslus, turinčius mokslininką išmokyti pažinti naujus kultūrinius turinius, kad įgytą patirtį po to būtų galima perteikti tekstu. Antra vertus, esama socialinių praktikų, kurias gvildendamas antropologas negali apsieiti be tam tikros savo mąstymo redukcijos ir įsijautimo. Tailando vienuolynuose analizuodama asketinius Thai budizmo ritualus, anglų antropologė Joanna Cook pastebėjo, jog paties religinio ritualo kartotės metu, tarsi Lipso aprašomame menininko įsijautime, ribos tarp mokslininko asmeninio gyvenimo ir atliekamo tyrinėjimo dažnai išnyksta, nes tik taip „...emociskai ir subjektyviai įsitraukiama į religinį ritualą tarsi išventinimą, kuris vienu metu išvaduoja, o kitu – giliai sugniuždo.“¹⁶

Be kūniško susitelkimo ties žmogumi arba tam tikru objektu, aspekto įsijautime veikia imitacinis mechanizmas, kurio esmė – vidinis mėgdžiojimas (vok. *Innenseite der Nachahmung*). Lippsas pateikia pavyzdį akrobato, cirko arenoje atliekančio netikėtus viražus, kuriems suprasti neužtenka tik žiūrėti ir akiai kartoti jo kūno judesius. Jame žiūrovas vidujai tapatinasi su akrobatu, įsijaučia į jo vietą. Lipso aprašomas imitacinis mechanizmas svarbus taip pat antropologui, atliekančiam dalyvaujantįjį stebė-

jimą. Dalyvaujančiajame stebėjime antropologas mokosi naujos kalbos ir prisitaiko prie naujos bendruomenės gyvenimo ritmo ar taisyklių. Amerikiečių antropologė Margaret Mead, lygindama Samoa saloje Vakarų ir Rytų paauglystės kultūrinius modelius, atlikdavo tuos pačius buitinius veiksmus kaip ir jos tyrinėjama vaikų grupė: „Sutelčiau dėmesį ties bendruomenės mergaitėmis. Su jomis praleisdavau didžiąją laiko dalį. Atidžiausiai tyrinėjau namų ūkį, kuriame jos gyveno. Užuoat buvusi tarp suaugusiųjų, daugiau laiko praleisdavau su vaikais. Kalbėdama jų kalba, valgy-

dama jų maistą, sėdėdama basa sukryžjavusi kojas ant akmenuotų grindų, dariau viską, ką galėdama, kad sumažinčiau tarpusavio skirtumus bei išmokčiau suprasti visų trijų kaimų mergaites.“¹⁷ Tarsi aktoriui, atliekančiam savo vaidmenį, antropologui prisitaikymo prie kitos socialinės terpės įgūdžiai leidžia gauti duomenų, reikalingų jo tolesniam darbui. Dėl šios priežasties tyrinėjimo lauke atsiskleidžiančios emikos analizė yra lygiai toks pats išradingas procesas kaip įsijautimas, reikalaujantis individualių pastangų susitelkti ties atliekama veikla ir vaizduotės.

LAUKO IR KELIO SAMPRATA

Įsijautimo ir emikos ištakų analizė atskleidė, kad kultūrinės antropologijos lauko tyrinėjimas priklauso ne vien nuo empirinės prieigos, bet taip pat nuo tyrinėtojo vaizduotės ir kritinės refleksijos. Šių kognityvinių galių dėka tyrinėjimo vietoje mokslininko patiriami jausmai aprašomi ir susiejami su tyrinėjimo lauko idėjomis. Įvardyti mokslininko kūrybinės veiklos elementai yra glaudžiai susiję su vietos socialine ir kultūrine dinamika bei su antropologo judėjimu nuo vienos tyrinėjimo vietos prie kitos. Pokyčiai mokslininko kelyje ir tyrinėjimo vietoje patiriami nuotykiškai antropologo tekstuose kuria kelionių romanui būdingą įtampą.

Svetimos gamtinės ir kultūrinės erdvės kraštovaizdžio visuma skatina vaizduotės ir atminties turinių sintezę bei naujų idėjų atsiradimą. Tuo tarpu kraštovaizdžio dalis, kelias leidžia realiai susitikti su tiriamaisiais ir įkvepia antropologo vaizduotę dialogui, apimančiam tyrinėjimo lauko ir rašymo įgūdžių su-

formuotas patirtis. Akademinė auditorija su jomis susiduria tik skaitydama antropologo parašytą tekstą. Dėl šios priežasties antropologo empirinis stebėjimas tyrinėjimo vietoje ir pati aprašoma eminė tikrovė yra glaudžiai susiję su literatūra, įamžinančia lauko tyrinėjimo akimirkas. Šiuo atžvilgiu „ypatingos svarbos nuspelno glaudus ryšys tarp susitikimo motyvo ir kelio chronotipo („atviro kelio“) ir tarp susitikimų šiame kelyje įvairovės. Lauko chronotipe laikas ir erdvė pažymimi ypatingai aiškiai ir tiksliai.“¹⁸ Kultūros filosofo Michailo Bachtino nuomone, literatūroje chronotipo, erdvėlaikio veikimas yra toks pat harmoningas ir dėl to iš anksto lengvai nuspėjamas kaip Immanuelio Kanto atskleistas apriorinių erdvės ir laiko formų akivaizdumas.

Tuo tarpu socialinėje tikrovėje mokslininko susitikimai su tiriamaisiais nėra lengvai prognozuojami, todėl jie nėra tolygūs μεθοδος (sen. gr. tyrinėjimo kelias) judesiams. Pastaruosius formuoja pats

mokslininkas. Būtent nuo mokslininko vaizduotės ir pastangų priklauso tyrinėjimo rezultatai ir jų kokybė. Kitaip negu tyrinėjimo laukas, paremtas tyrėjo pasaulėvaizdžiu ir tikrovės koncepcijomis, kelias, kuriuo vaikščioja mokslininkas, yra materialus. Claude'as Lévy-Strausas, keliaudamas po Brazilijos džungles, kai kurių kelių nepasiekdavo net jodamas arkliu, o Franzui Boasui, dirbusiam Daviso sąsiauryje su eskimų bendruomenėmis, kelią užtverdavo storo sniego danga, nuslinkusi nuo aukštų uolų. Vadinasi, dėl tyrinėjimo kelyje pasitaikančių sunkumų antropologo suplanuotas susitikimas gali įvykti kitame erdvėlaikyje. Kliudydama laiku atlikti numatytus darbus, pasikeitusi kelio sąlygų daiktybė pakoreguoja M. Bachtino idealizuoto (tikslaus ir aiškaus) erdvėlaikio supratimą. Tačiau ši tyrinėjo komforto jausmui dažnai nemaloni ypatybė pasižymi netikėtumais, būdingais nuotykių romano fabulai, prikaustančiai skaitytojo dėmesį įdomia intriga, įtraukiančia vaizduotę į nenutrūkstamų įvykių išgyvenimų srautą.

Antropologui, siekiančiam pagrįsti savo mokslinio aprašymo autentiškumą, kelias tampa informacijos tinklu, kurio taškai žymi susitikimų vietas su informantais. Šiuo atžvilgiu kelyje nutinkantys įvykiai įkvepia antropologo aiškinimus ir maitina jo mokslinį tekstą. Amerikiečių antropologas Victoras de Munckas, analizuodamas Šri Lankos žemdirbių bendruomenių giminystės santykius, kelis kartus per dieną kirsdavo tą patį kaimo kelią, kad susipažintų su vietiniais gyventojais, dirbančiais lauke ar besiilsinčiais atogrąžų saulės kaitroje. Keliaudamas kaimo keliu, antropologas iš pradžių išmoko šrilankiečių kalbos ir ben-

dravimo taisyklių, dar vėliau jis ėmė išmanyti, kaip jam reikia elgtis tiriamųjų bendruomenėje; galų gale čiabuvių pradėtas vertinti kaip vietinis: „...tyrinėtojas tampa visaverčiu stebėtoju, sugebančiu automatiškai – o ne sąmoningai konstruodamas savo elgesį ir kalbą – veikti ir atsakyti į šalia jo vykstančius įvykius. Tai yra *intymusis* etapas, kada etnografas ir vietiniai žmonės jau yra sukaupę bendros istorijos ir patirties bagažą, taigi jie mato vieni kitus kaip individus, o ne socialines tapatybes.“¹⁹ Kryptingas V. de Muncko žingsniavimas kaimo keliu pasižymi koncentruoto dėmesio ir aktyvios vaizduotės komponentais, būdingais įsijautimui. Tyrinėtojas atidžiai stebi, kas vyksta, ir regimus bei girdimus dalykus interpretuoja. Taip užsimezga artimas ir nuoširdus bendravimas, nutrinantis tarpusavio skirtumus. Tiesa, antropologo ėjimas keliu yra ne romantiškas pasivaikščiavimas, bet lauko tyrinėjimo dalis. Dėl įvardytos priežasties tyrėjas kruopščiai struktūrina savo laiką ir rūpestingai renkasi vietas, kurias tam tikru momentu reikės pereiti, kad surinktų reikalingą informaciją. Pastarasis lauko tyrinėjimo etapas analogiškas literatūroje aprašomiems įvykiams, vedantiems prie kūrinio atomazgos, ir taip pat artimas M. Bachtino aprašyto chronotipo, erdvėlaikio harmoningai struktūrai.

Organizuotas V. de Muncko keliavimas kaimo keliu atskleidžia glaudų materialaus kelio ir antropologo tyrinėjimo lauko ryšį. Tik keliaudamas kaimo keliu tyrėjas sugebėjo išsiaiškinti, kaip tyrinėjimo „...aplinka užkoduota ir kaip kodą apibrėžia ciklinė kartotė...“²⁰ Muncko atveju kodas – tai Šri Lankos gyventojų sudėtingi giminystės santykiai ir socia-

linės sanklodos ypatumai, kuriuos antropologas gvildena lankydamasis vietinių gyventojų susibūrimo vietose. Pats tyrinėjimas įmanomas dėl antropologo periodiško judėjimo keliu. Šio judėjimo dėka mokslininkas pastebi sociokultūrinius pokyčius ir palaiapsniui išmoksta juos atpažinti. Dėl to iš pradžių svetima tyrinėjimo vieta, paslaptingas kodas tampa vis labiau suvokiamas. Toks antropologo keliavimas, tyrinėjimo žingsnių kartojimas nuolat plečia pažinimo spektrą, tad neišvengiamai antropologo darbe atsiranda vis naujų aspektų, tampa naujų tyrinėjimo visumos dalimis. Šiuo atžvilgiu lauko tyrinėjimas primena hermeneutikos ratą, kuris „... nėra nei subjektyvus, nei objektyvus, bet aprašo aiškintojo ir tradicijos judesius sąveiką.“²¹ Taip lauko tyrinėjimo ir hermeneutikos metoduose būtinas tyrinėjimo žingsnių repetavimas papildo esamą žinojimą ir suteikia kartotei prasmę.

Vakarų ir Rytų mąstymo tradicijos kelią ir tyrinėjimo lauką susieja su žmogumi ir jo veikla, tačiau šiuos dalykus analizuoja savitu rakursu. Vakarų tradicijoje odoš (sen. gr. kelias), taip pat reiškiantis gatvę, tapatinamas su miesto erdve ir jo viešuoju gyvenimu. Būtent urbanistinei terpei būdingas mokslinis potencialas, leidžiantis plėtoti akademinės τόπος (sen. gr. tyrinėjimo vietos), sampratą. Ὁδός „... iš tiesų nėra stabili būtis (...). Vieta visuomet yra kitos vietos, kuri yra pasaulyje, dalis.“²² Aristotelio apmąstoma būties harmonija, lemianti kitimą, primena socialinės dinamikos analizavimą dalyvaujančiojo stebėjimo metu. Be to, abiem atvejais fiksuojami tyrinėjimo lauko pokyčiai, aplinkos vibracijos ir tyrinėjimo vietų kaita, susiju-

si su antropologo judėjimu iš vienos teritorijos į kitą.

Kitaip nei urbanistinė vakarietiška kelio samprata, Rytų daoistinis pastarojo koncepto aiškinimas yra antropologinis. Daoistinis 道 (kin. k. *dao* – kelias, metodas) hieroglifas vaizduoja žmogaus galvą, koją ir kelią, kuriuo žygiuojama. Hieroglifas skelbia tyrinėjimo vietos ir aplinkos vienovę: šiuo keliu einantiems mokslininkams, menininkams ir šventiesiems, nepaisant jų asmeninės tapatybės, kiekvienas išorinis pokytis gali atsiskleisti vis naujoje situacijoje ir yra papildomos situacijos suponuotų aplinkybių prasmės.

Tuo tarpu Vakarų kultūrinėje erdvėje kelio samprata yra dviprasmiška. Viena vertus, kelias žymi tam tikrą etninę, rasinę, asmeninę ar tautinę tapatybę. Pavyzdžiui, nuo senovės laikų žinomas Apijaus kelias, išsiraizgęs po visą Romos imperiją, prekybinių, politinių ryšių pagrindu formavo *civitas Romanus* tapatybę, o Didysis šilko kelias sukūrė didingos Kinijos imperijos mitą. Antra vertus, vakarietiška kelio samprata savo ištakomis suponuoja savos ir svetimos kultūrinės erdvės padalinimą, kylantį iš graikiško išskirtinumo suvokimo. Etnocentrinės pasaulėjautos kupini graikai savo šalį laikė centre tarp aplinkinių tautų, o gretimas tautas – mažiau išsivysčiusia periferija. Helėniškos kultūros pranašumo mitą dar Aleksandro Makedoniečio užkariavimų metu sėkmingai po visą Senąją pasaulį skleidė graikų kultūros šaukuliai – menininkai, mąstytojai, kariai. Jie platino ne vien Elados mokslų pasiekimus, karybos laimėjimus, tobulo grožio ir harmonijos principais besiremiančius menus, bet taip pat šios mažutės šalies ambicingumą, dėl kurio į kitas tautas buvo žvelgiama kaip

į antrarūšes. Beje, ši etnocentrinė tendencija lygiai taip pat ryškėja moderniuose graikų antropologų darbuose. Lauko tyrinėjimo darbus Albanijos ir Graikijos keliuose atliekantis anglų antropologas Dimitris Delakoglou aukština graikų politinę kultūrą ir susisiekimo pranašumus (Graikijoje keliai geresni nei Albanijoje), be to, albanus šaržuotai vaizduoja kaip nacionalistus, menkai besidominčius tarpvalstybiniais santykiais²³.

Priešingai nei Vakarų kultūrinė erdvė su įvairias jos teritorijas kertančiais keliais, padalinančiais į tai, kas sava, ir į tai, kas barbariškai svetima, klasikiniame Rytų daoizme kelias vertinamas kaip vieningas ir kryptingas procesas, susijęs su mokslininko individualia prigimtimi ir kitais žmonėmis. Dėl šios priežasties klasikiniame daoizme lauko ir tyrinėjimo kelią išreiškianti Dao prasmė „...nėra susekama klausimuose, nes jokie klausi-

mai nepateikia apie jį atsakymų.“²⁴ Kitaip nei Vakarų mokslas, paremtas aristoteliniu mokslinių tyrinėjimų preciziškumu ir loginių samprotavimų įrodymais, Rytų daoizmo tradicija mokslininko mąstymą sieja su jo unikalia vaizduote. Kinų mokslininkų Wang Pango, Jiao Hongo, Guo Chiango, Lo Miandao atliktų kalbos ir tikrovės ryšio tyrinėjimų dėka buvo suvokta, jog patys savaime visi kalbiniai dalykai yra riboti ir kintantys. Anapus riboto kalbinio pasaulio plyti vaizduotės horizontai. Kalbos ribotumo suvokimas ir neprilygstama vaizduotės patirtis bei asmeninė įsijautimo geba leidžia mokslininkui savo paties tyrinėjimą suvokti panašiai kaip antropologui, kuris, laikydamasis *participant observation* metodinės pozicijos, palaiapsniui ima griauti išankstines nuostatas dėl tiesų, kuriomis tikima, ir dėl žmonių su kuriais bendraujama.

POST SCRIPTUM

Lauko tyrinėjimo komponentų – erdvės, vietos, kelio, lauko – dinamika atskleidžia suvokimo ir įsijautimo kaitą, leidžiančią mokslininkui vienu metu aprėpti tyrinėjamos kultūrinės tikrovės reiškinį visumą suvokiant ir apmąstant jos emiką ir etiką. Lauko tyrinėjimo metu mokslininkas ne tik pats stebi ir užrašo, ką išvydo konkrečiame lauko tyrinėjimų bare, bet lygiai taip pat atlieka tam tikrą veiklą kartu su tiriamaisiais, kad galėtų suvokti gvildenamos socialinės grupės narių elgesį, jų mąstymą ir jausmus. Savitai interpretuodamas tai, kas regėta, ir iš informantų girdėtas žinias, jis visa tai apmąsto gvildenamos problematikos kontekstuose ir konceptualizuoja tekste.

Lauko tyrinėjimo metu antropologas užrašomą tekstą formuoja ne iš archyvinių duomenų, bet išreiškia tiriamųjų kultūrinės bei socialinės tikrovės tvinksnį – santuokos, brandos, giminystės, – prasmes, kurias išgyveno bei išjautė savo paties patyrimuose atlikdamas lauko tyrinėjimą ir po jo. Šiuo atžvilgiu mokslininko stebima kultūra veikia kaip tam tikros žinios, kuriomis žmonės vadovaujasi vienaip ar kitaip elgdamiesi įvairiose kasdienybės situacijose, kartu pats supratimas mezgasi subjektyviu konkrečios kultūros aspektų aiškinimu. Iš to išplaukia, kad antropologas lauko tyrinėjime virsta savotišku prototipu senovės graikų dievo Protėjo, keičiančio savo pavidalą

priklausomai nuo susidariusios situacijos. Mėgdžiodamas konkrečios kultūros čia-buvių veiklas arba tenykštės urbanistinės socialinės grupės narių elgesį, jis siekia tiriamuosius įtikinti esąs savas, kad surinktų savo darbui reikalingus duomenis. Antra vertus, lygiai kaip Protėjas, orien-

tuodamasis į pasikeitusias aplinkybes, galų gale grįžta prie tikrojo pavidalo bei ima mėgautis poguliu ant kasdienybės uolos, taip baigęs tyrinėjimą antropologas palieka tyrinėjimo vietą ir grįžta į savo gyvenamąją terpę generuoti tyrinėjimų medžiagą, ją publikuoti ir ilsėtis.

Literatūra ir nuorodos

- 1 Akhil Gupta, *Anthropological locations: boundaries and grounds of a field science*. Berkeley: University of California Press, 2002, p. 5.
- 2 Wilhelm Dilthey, *Die Entstehung der Hermeneutik, Gesammelte Schriften*. B.V. Stuttgart: B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1982, S. 320.
- 3 Giles Deleuze, Félix Guattari, *A Thousand Plateaus: Capitalism and schizophrenia*. Iš pranc. k. vertė Brian Massumi. USA: Minnesota University Press, 1987, p. 319–320.
- 4 Tomas Kačerauskas, Akademinės teritorijos ir jų ribos, *Filosofija/sociologija*, 2013, t. 24, Nr. 1, p. 3.
- 5 Alfred Cort Haddon, *Reports of the Cambridge anthropological expedition to Torres Straits*. Cambridge: Cambridge University Press, 190, p. 12.
- 6 Albinas Ivanauskas, Stasys Jurėnas, *Fizika*. Kaunas: Šviesa, 2010, p. 63.
- 7 Jeffrey Cohen, Problems in the Field: Participant observation and the Assumption of Neutrality, *Field Methods*, 2000, Vol. 12, p. 318.
- 8 Victor Turner, *On the Edge of the Bush: Anthropology of Experience*. Arizona: University of Arizona Press, 1985, p. 83–84.
- 9 Paul Feyerabend, *Wider den Methodenzwang*. Iš anglų k. vertė Hermann Vetter. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1983, S. 35.
- 10 Kirsten Hastrup, Emotional Topographies: The Sense of Place in the far North. Kn. James Davies, Dimitrina Spencer, *Emotions in the field. The Psychology and Anthropology of Fieldwork Experience*. Stanford: Stanford University Press, 2010, p. 205.
- 11 Žibartas Jackūnas, Patyrimas, patirtis ir supratimas, *Logos*, 2008, Nr. 56, p. 25.
- 12 Akhil Gupta, Beyond Culture: Space, Identity, and the Politics of Difference, *Cultural Anthropology*, Vol. 7, Issue 1, 1992, p. 7.
- 13 Hamid Reza Yousefi, Verstehen und Verständigung aus interkultureller Sicht. Kn. Hamid Reza Yousefi, Klaus Fischer, *Verstehen und Verständigung in einer veränderten Welt*. Wiesbaden: Springer Fachmedien, 2013, S. 37.
- 14 Theodor Lipps, *Einfühlung, innere Nachahmung und Organempfindungen*. Leipzig: Archiv für die gesamte Psychologie, 1903, S. 188.
- 15 David Silverman, *Qualitative Research Theory, Method and Practice*. London: SAGE, 1997, p. 13.
- 16 Joanna Cook, Ascetic practice and Participant Observation. Kn. James Davies, Dimitrina Spencer, *Emotions in the field. The Psychology and Anthropology of Fieldwork Experience*, p. 261.
- 17 Margaret Mead, *Coming of Age in Samoa*. New – York: Morrow Quill Paperbacks, 1961, p. 10.
- 18 Michail Bakhtin, *The dialogic imagination*. Iš rusų k. vertė Michael Holquist, Caryl Emerson. Austin: Texas University Press, 1985, p. 98.
- 19 Victor C. de Munck, *Kultūros tyrimai: patirtis ir apibendrinimai*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008, p. 179.
- 20 Giles Deleuze, Félix Guattari, *A Thousand Plateaus: Capitalism and schizophrenia*, p. 313.
- 21 Hans-Georg Gadamer, *Truth and Method*. Iš vokiečių k. vertė J. Weinsheimer, D. G. Marshall. New – York: Continuum, 2004, p. 293.
- 22 Aristotle. *Physics*. Iš sen. Graikų k. vertė R. Westerfield. Oxford: Oxford University Press, 1996, p. 87.
- 23 Žr. Dimitris Delakoglou, The road: An ethnography of the Albanian – Greek cross border motorway, *American Ethnologist*, 2010, Vol. 37, p. 133–149.
- 24 Zhuangzi, *The Essential Writings with selections from traditional commentaries*. Iš kinų k. vertė B. Ziporyn. Indianapolis: Cambridge: Hackett Publishing Company, 2009, p. 90.